

## Відносини держави і церкви в контексті побудови громадянського суспільства

**Віталій Перевезій,**  
кандидат історичних наук,  
старший науковий співробітник  
Інституту політичних  
і етнонаціональних досліджень НАН України

*В середовищі вчених-суспільствознавців, політичних та громадських діячів, серед усіх, хто не байдужий до проблем подальшого суспільно-політичного розвитку України, триває дискусія про перспективи становлення та розбудови громадянського суспільства. Підсумовуючи характеристики, які дають громадянському суспільству різні дослідники, можна стверджувати, що громадянським суспільством є така суспільна організація, за якої існує дієва система захисту прав громадян від посягань держави. Зважаючи на те, що поодинокі особистості є фактично беззахисною перед потужним державним апаратом, головними елементами громадянського суспільства прийнято вважати об'єднання громадян. У пропонованій статті робиться спроба з'ясувати, чи можна вважати церкву одним із елементів громадянського суспільства.*

В Україні як поліконфесійній державі співіснує значна кількість релігійних об'єднань, які, згідно з законом, формально рівні між собою. Кожна із конфесій відрізняється одна від одної не тільки релігійними ідеями, а й ставленням до суспільних проблем. Одні церкви мають тривалий досвід суспільного служіння, формально визначений у їхніх соціальних доктринах, інші самоусуваються від втручання у життя секуляризованого світу, треті обирають „серединну” позицію. Виходячи з цього, доцільним видається розглянути вплив на розбудову громадянського суспільства не абстрактної “церкви” або “релігії”, а конкретно визначеної конфесії. Отже, спробуємо дослідити роль Української православної церкви в процесі розбудови громадянського суспільства.

Церква є не лише божественною інституцією, але й організацією віруючих людей. І як така вона прагне захищати їхні інтереси. Зрозуміло, якщо виникає загроза обмеження релігійних свобод. На превеликий жаль, досить часто права віруючих порушуються державними органами влади або іншими суб'єктами в результаті бездіяльності цих органів. У таких випадках церква, здебільшого в особі її ієрархів або через прийняття синодальних рішень, звертається до державних органів з петиціями чи навіть протестами, в яких викладається суть

неправомірних дій певних інстанцій чи посадовців. Необхідно зазначити, що УПЦ, незважаючи на численні проблеми, які існують у її стосунках з державою, прагне не йти шляхом конфронтації з владою, а порозумітися з нею при вирішенні навіть найскладніших непорозумінь.

Для того, щоб усвідомити, яким чином церква може стати одним із елементів громадянського демократичного суспільства, необхідно передусім з'ясувати, на яких засадах вона буде свої стосунки із державою і яке місце у суспільному житті відводить собі.

Православна церква вважає, що держава виникає не безпосередньо із волі Божої, а із наслідків гріхопадіння і є необхідним елементом життя в зіпсованому гріхом світі, в якому особистість і суспільство потребують захисту від небезпечних проявів гріха. Отож держава є інститутом, покликаним захищати права та інтереси як окремої особи, так і суспільства в цілому від гріховних, тобто позазаконних зазіхань на них з будь-чийого боку.

Однак історичний досвід свідчить, що дуже часто державна влада не тільки не виконує покладеної на неї функції захищати своїх громадян від гріховних посягань, а й сама стає символом несправедливості, порушуючи права народу. Як церква повинна ставитися до несправедливих репресивних дій влади, корупції, фінансових зловживань, які позначаються на матеріальному благополуччі народу, інших способів надужиття владою? Однозначну відповідь на це запитання дає ігумен Гавриїл Рибальченко: "Церква засуджує такі дії і оцінює їх як гріх, а з гріхом компромісів бути не може". Однак методи боротьби церкви із таким гріхом значно відрізняються від методів, які використовує секуляризований світ. "Церква закликає не до страйків, голодувань або агресивної непокори, а до мирного діалогу як єдиного вірного засобу для подолання проблеми. Це може бути і звернення через засоби масової інформації, і прямі письмові чи усні звернення, і, що також дієво, храмова проповідь. Однак основним засобом для Церкви і християнина залишається молитва" [1]. Лише за виняткових обставин церква може вдатися до радикальніших дій: вимагати застосувати механізми народовладдя для зміни законодавства; звертатися в міжнародні інстанції і навіть закликати віруючих до мирної громадянської непокори. Такі дії церкви можливі у випадку насильного відвернення владою віруючих від віри або примушування їх до здійснення тяжкого гріха [1].

Церковні діячі неодноразово підкреслюють, що представникам влади немає сенсу боятися церкви, адже вона ніколи не загрожувала існуванню держави (навіть атеїстичної). Православна церква завжди вчила віруючих коритися владі, навіть тій, з чийого боку зазнавала гонінь, молячись за неї і визнаючи її. Однак при цьому християни повинні ухилятися від абсолютизації влади, визнаючи її земну, тимчасову цінність.

Яскравим проявом поваги церкви до держави є її теперішні стосунки із українською владою. В одному з інтерв'ю на запитання журналіста, чи непокоїть його зростаюча неповага до влади, предстоятель УПЦ митрополит Володимир відповів: "Перш за все слід чітко відрізнити анархію від демократії. Є Президент України, обраний народом. Який би він не був – він Президент. Він намагається робити все, що може, для поліпшення життя та консолідації нашого суспільства, для того, щоб Церква існувала в суспільстві в мирних умовах і звершувала своє

святе діло і щоб жили ми, як каже Апостол Павел, “в усякому благочесті і чистоті”[2].

Вражає християнська смиренність, з якою до Президента звертається архієрейський собор УПЦ з приводу чергового загострення міжконфесійних стосунків в Україні, пов’язаного із можливим втручанням у конфлікт Константинопольського патріарха. “Ми вдячні, що Ви, як Глава Держави, усвідомлюєте необхідність досягнення міжконфесійного миру в Україні як важливого чинника нормального життя і розвитку нації та докладаєте великих зусиль для усунення непорозумінь і розбрату на релігійному ґрунті”, – зазначають ієрархи церкви [3]. В офіційній заяві архієрейського собору спостерігаємо спробу відділити президентську позицію щодо питань державно-церковних відносин від реальної політики, яка здійснюється чиновниками. Собор позитивно оцінює заяви Президента про необхідність подолання розколу в православ’ї і створення Української помісної православної церкви, адже його учасники усвідомлюють, що “ворожнеча на релігійному ґрунті – це чинник, що веде до напруженості і нестабільності в суспільстві, який послаблює державу”[4]. Однак у проведенні безвідповідальної державної релігійної політики винний не Президент (зазначимо, що УПЦ категорично виступає проти об’єднання всіх православних України в єдину Помісну церкву), а деякі “безвідповідальні особи”, які “перекрутили ідею церковної єдності і привласнили собі право втручатися в життя Церкви”. [4]

А чи не підтверджують невикоріненість віри у заступництво справедливого “царя-батьюшки” слова, якими завершується звернення до Президента: “Сподіваємося на Ваше розуміння бід і скорбот чад УПЦ. Ми багато не просимо: лише надати нам можливість вільно і спокійно молитися і трудитися у Славу Божу і на користь Батьківщині”[3].

Принагідно зазначимо, що датоване тим самим числом звернення архієрейського собору УПЦ до константинопольського патріарха Варфоломія важко назвати зразком смирення: “Втягування Вашої Святості у конфлікт нічого доброго не дасть – це не тільки поглибить наявний розкол, але й приведе до нових розколів... Будь-яка участь Вашої Святості в авантюрах амбітних політиків здатна непоправно підірвати Ваш авторитет і як Константинопольського патріарха, і як особистості і, що ще небезпечніше, викликати кризу чи навіть розкол у православному світі, який за наслідками може нагадати трагедію 1054 р. Розкол є внутрішня справа УПЦ”[5].

Отже, якщо втручання Президента у міжправославний конфлікт визнається УПЦ чи не як велике благо, то участь у ньому Вселенського патріарха (формально першої особи у православному світі) видається недоцільною і розцінюється як втручання у внутрішні справи УПЦ.

УПЦ неодноразово намагалася підтримати діючу владу у скрутні для неї моменти. Так, наприклад, після Сквиливської трагедії предстоятель УПЦ митрополит Володимир виступив із зверненням до українського народу, у якому відразу після слів співчуття наголошувалося на потребі “віддати належне державній владі і компетентним органам, які роблять все необхідне для виявлення причин, що є головною метою в розслідуванні для попередження аналогічних катастроф”. При цьому митрополит визнає, що “на жаль, лихо є не

рідкісною і епізодичною подією в житті нашої держави. Протягом останніх років різного роду нещастя вражають Україну”. Предстоятель УПЦ переконаний, що усі ці біди в більшості випадків попередити лише організаційними заходами неможливо, бо вони є знаменнями Божими про неправильний спосіб життя. Митрополит глибоко стурбований тим, що різні сили шукатимуть серед винуватців трагедії своїх політичних противників, підуть шляхом недостойних інтриг, політичного торгу і безоглядної критики. “Подібні дії лише введуть народ у розпач, посиють сумніви в його власних силах, народять недовіру до будь-яких засобів, спрямованих на створення гідного нашого народу життя в Україні, що може завершитися важкими наслідками для нашої державності і спричинитися до занепаду її іміджу і в очах міжнародної громадської думки”, – зазначає предстоятель [6].

Аналіз цього документа нашою думкою, що його авторів більше хвилює не доля людей, які загинули або постраждали, а тих, проти кого може бути скерований народний гнів. При цьому, гадаємо, доречно було б дещо перефразувати останню цитату, адже не щось інше, а саме Сквиливіська та інші численні трагедії ввели народ у розпач, посіяли сумніви у його власних силах, породили недовіру та спричинилися до занепаду іміджу України в очах міжнародної громадської думки.

У церкви є багато претензій до нинішньої влади, але в цілому, а особливо в порівнянні з тією владою, що її репрезентував Президент Л.Кравчук, якому УПЦ й досьогодні не може пробачити підтримки патріарха Філарета, або перед загрозою приходу до влади у майбутньому націонал-демократичних сил, які вважають УПЦ “п’ятою колоною Москви”, чинна влада видається для представників церкви якщо і не найкращим варіантом, то меншим злом. Тому ми бачимо численні спроби церкви “працювати” із владою. Із вуст церковних ієрархів можна почути багато нарікань у її бік, але це не огульні звинувачення заради самих звинувачень, а, так би мовити, “конструктивна критика”, спрямована на те, щоб у межах можливого змінити на краще ставлення держави до УПЦ.

Для представників церкви показовим є приклад тих країн, де законодавчо закріплений особливий статус традиційних для цих держав релігійних організацій. Архієпископ Львівський Августин серед позитивних прикладів стосунків держави і церкви називає Грузію, де нещодавно було підписано “Конституційну угоду між Державою Грузія і Автокефальною Православною Апостольською Церквою Грузії”, в якій, зокрема, зазначається: “Більшість населення Грузії – православні християни. Конституція Грузії визнає особливу роль Православної Церкви в історії країни. У розвинутих країнах світу історичні церкви отримали особливий юридичний статус. Згідно з Конституцією, Церква незалежна від Держави”[7]. Такі приклади спонукають УПЦ до дій, спрямованих на утвердження власного особливого юридичного статусу в Україні. Виходячи з цього, стає зрозумілим, чому саме ця церква є однією з найбільших прихильниць зміни законодавства у сфері державно-церковних та міжконфесійних відносин.

Однак, незважаючи на це, протягом другої половини 2002 року УПЦ зробила кілька заяв, у яких піддала жорсткій критиці законопроект “Про внесення змін до Закону України “Про свободу совісті і релігійні організації”, запропонований

на розгляд парламентові Державним комітетом у справах релігій. 30 серпня 2002 року в листі Голові Верховної Ради В.Литвину митрополит Володимир висловив розуміння гострої необхідності прийняття нових нормативних актів з питань церковно-державних відносин і зміни та внесення доповнень до чинних законодавчих актів з цих питань, зокрема і до закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, оскільки від моменту його прийняття в Україні відбулися значні суспільно-політичні зміни. На переконання митрополита, усі спроби Держкомітету у справах релігій, починаючи з 1996 року, „переписати” Закон “Про свободу совісті і релігійні організації” закінчувались провалом, бо пропозиції містили норми гірші, ніж у чинному, більше обмежували релігійну свободу та релігійні права людини і супроводжувалися намаганнями певних політичних сил зламати сталу систему церковно-державних відносин і переглянути фундаментальні принципи релігійної свободи – одне з досягнень української демократії.

УПЦ при цьому послідовно захищає свою позицію, заявляючи, що підтримає майбутній закон лише у тому разі, якщо будуть повністю враховані її пропозиції і зауваження. Принциповими питаннями, які, на думку речників церкви, мають знайти своє відображення у новому законі, є, по-перше, визнання державою особливої ролі канонічного православ'я в історії України, у становленні та розвитку духовності і культури її народу; по-друге, надання церкві в цілому статусу юридичної особи; по-третє, вилучення із чинного законодавства норми про почерговість богослужінь; по-четверте, повернення у власність канонічної православної конфесії всього церковного майна, яким поки що володіє та користується держава; по-п'яте, надання права вести виробничу та господарську діяльність самим релігійним організаціям. Саме ці питання, на думку митрополита, вимагають першочергового вирішення, хоча для налагодження повноцінної діяльності церкви змін та нової редакції потребують й інші статті законопроекту.

Зважаючи на те, що при підготовці законопроекту фактично було проігноровано позицію “домінуючої в Україні і єдиної в державі канонічної православної конфесії – Української Православної Церкви”, її предстоятель звертається із проханням до Голови Верховної Ради не вносити цей законопроект на розгляд та повернути його урядові на доопрацювання [8].

Реакцією на внесення Державним комітетом релігій для розгляду Верховною Радою нової редакції Закону “Про свободу совісті і релігійні організації” стало ще одне звернення на ім'я Голови парламенту, керівників депутатських фракцій і груп, народних депутатів, підписане предстоятелем УПЦ 24 жовтня 2002 року. Митрополит підтвердив позицію церкви, яка полягала у категоричному неприйнятті цього законопроекту [9].

Загроза прийняття закону, який був би не сприйнятий домінуючою в країні релігійною конфесією, змусила авторів законопроекту і представників церкви сісти за стіл переговорів. Результатом домовленостей стало те, що УПЦ відкликала лист до Верховної Ради від 30 серпня 2002 року, “оскільки питання, що стосувалися законопроекту, узгоджені між представниками УПЦ і Держкомітетом у справах релігій, а також в комітетах Верховної Ради України”. Держкомітет пообіцяв по можливості врахувати зауваження УПЦ до проекту

закону, хоча виконання більшості побажань церкви ставить його у досить незручне становище. Зокрема, для того, щоб якимось відгородити себе від негативної реакції міжнародних правозахисних організацій і всіх, хто не належить до симпатиків УПЦ, Держкомітет запропонував народним депутатам самим вносити пропозиції стосовно пункту, у якому б йшлося про визнання особливої ролі канонічного православ'я в Україні [10].

Політика Держкомрелігій, спрямована на підтримку паритетних стосунків з усіма зареєстрованими релігійними організаціями, викликає негативну реакцію як самої УПЦ, так і навколоцерковних кіл. Ставлення церкви до Державного комітету у справах релігій визначається, в першу чергу, переконанням у тому, що він є "єдиним і законним правонаступником Ради у справах релігій, яка була створена в перші роки радянської влади для реалізації атеїстичної політики тоталітарної держави і яка була спрямована на повне знищення Православної Церкви"[10]. Сама необхідність існування такого органу піддається сумніву речниками УПЦ. При цьому вони наводять приклад тих країн – членів СНД, де аналогічні державні інституції було ліквідовано.

Зрозуміло, що негативне ставлення УПЦ до Держкомрелігій зумовлене не тільки і навіть, можливо, не стільки його "правонаступництвом", скільки тією політикою, яку він послідовно здійснює. Дотримуючись принципів поліконфесійності українського суспільства, комітет стоїть на позиції рівноправ'я зареєстрованих релігійних організацій. Виходячи із цього, Держкомрелігій вважає за необхідне залучати релігійні організації до вирішення проблем державно-церковних відносин, в тому числі й до підготовки нового Закону "Про свободу совісті і релігійні організації", який постатейно голосувався на засіданні Всеукраїнської ради церков і Державного комітету у справах релігій. Саме ухвалений на цьому засіданні законопроект був надісланий на розгляд Верховної Ради і викликав укр. негативну реакцію УПЦ, яка протестувала проти того, що жодна її пропозиція не була врахована [10].

На нашу думку, абсолютно слухними є протести УПЦ проти прийняття рішень методом простого голосування, адже релігійні організації, які беруть участь у засіданнях ВРЦ, не можуть бути рівними за своїм впливом на суспільство. Речники церкви постійно наголошують на зверхності УПЦ над іншими конфесіями, аргументуючи це трьома причинами: по-перше, її кількісною перевагою; по-друге, її історичними заслугами; по-третє, її канонічним статусом. Природно, що УПЦ не може погодитися на роль однієї з численних релігійних організацій, навіть на формально-юридичному рівні. Церква прагне не обмежуватися фактичним визнанням більшістю українців своєї особливої ролі у формуванні духовної спадщини народу, а й намагається закріпити свій особливий статус юридично. Зрозуміло, що в законопроекті, прийнятому на засіданні ВРЦ і Держкомрелігій, такого положення бути не могло, бо окрім представника УПЦ за нього ніхто б не проголосував.

Отже, зрозумівши, що Державний комітет не стане лобіювати її інтереси, УПЦ робить спроби знайти підтримку в інших наділених владними повноваженнями осіб: представників місцевих органів влади, народних депутатів, Голови Верховної Ради, зрештою й Президента, апелюючи до їх православної свідомості, а інколи й до прагнення використати релігійні

переконання виборців.

Однак представники УПЦ вважають, що Держкомрелігій намагається обмежити вплив церкви, прагнучи законодавчо закріпити за собою контролюючі функції над місцевими органами влади в сфері державно-церковних відносин. Протоієрей Г.Коваленко називає ці дії спробою виступити посередником між державою і церквою, зруйнувати систему блокування (тобто тісних стосунків) місцевої влади з домінуючими в регіоні релігійними конфесіями [11]. Такі дії обурюють речників УПЦ, які визнають, що, за винятком трьох регіонів (Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей), домінуючою є саме їхня конфесія. Не в останню чергу саме завдяки тісній співпраці з місцевими органами влади УПЦ домоглася високого рівня впливовості у переважній більшості регіонів України.

Іншим пріоритетним напрямком спільної діяльності з державними органами є співпраця з народними депутатами та депутатськими групами, готовими підтримувати інтереси УПЦ. На сьогодні склалася, на перший погляд, здавалося б, парадоксальна ситуація, коли головними партнерами УПЦ у стінах Верховної Ради стали представники “лівих” партій: комуністи, соціалісти, прогресивні соціалісти (які, щоправда, не змогли потрапити до парламенту за результатами виборів 2002 року) [12].

Отже, як видно із вище викладеного, Українська Православна Церква, розуміючи, що ефективність її соціального служіння значною мірою залежить від соціально-політичних умов, прагне сама впливати на обставини, змінюючи їх таким чином, щоб вони стали якомога сприятливішими для виконання земної місії. При цьому церква намагається тісно контактувати з державними чиновниками, усвідомлюючи, що саме від них значною мірою залежить зміна несприятливих для УПЦ умов діяльності.

Необхідно зазначити, що церковним діячам вдалося налагодити плідні зв'язки із органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями, із значною частиною парламенту, зрештою і з Президентом. Можна вважати, що УПЦ задоволена діяльністю Генпрокуратури, яка уже кілька разів направляла протести Держкомрелігій з приводу незаконної реєстрації УПЦ КП. Таким чином, УПЦ, можна стверджувати, має вплив на законодавчу і судову гілки влади, місцеве самоврядування та Президента. Великим є її вплив і на більшість органів виконавчої влади: місцеві держадміністрації, міністерства та комітети (показовою є співпраця із різними підрозділами міністерств оборони, внутрішніх справ, державної митної служби, комітету у справах виконання покарань та ін.). Однак при цьому в УПЦ виникають проблеми у стосунках із тим органом виконавчої влади, на який, власне, і покладено функцію регулювання державно-церковних відносин – з Державним комітетом у справах релігій. Проблема тут, на нашу думку, в тому, що цей орган виконавчої влади, на відміну від практично усіх інших, не може собі дозволити особистісних емоційних оцінок ситуації, що складається на релігійно-конфесійному полі, і покликаний забезпечити здійснення державної релігійної політики, яка базується на принципах рівності конфесій перед законом. Прагнення Держкомрелігій цілісно реалізувати цю політику у межах всієї країни спричиняється до намагання підпорядкувати прийняття рішень

місцевими держадміністраціями у релігійній сфері вимогам комітету. Це, як уже зазначалося, викликає негативну реакцію з боку УПЦ.

Таким чином, розглянувши характер стосунків УПЦ із державними органами, маємо підстави зробити певні висновки. По-перше, спробуємо дати відповідь на ключове запитання, яке ставили перед собою в процесі підготовки цієї статті: чи може церква стати важливою складовою громадянського суспільства, що формується в Україні? Якщо розглядати громадянське суспільство як здатність окремих громадян або їх організованих груп мати вплив на прийняття державних рішень, контролювати та стимулювати державні органи влади до певних дій, то церква, яка, окрім божественної, має і людську природу, тобто є об'єднанням віруючих громадян, безумовно, таку здатність має. Церква шляхом активного співробітництва з владою намагається досягти прийняття таких державних рішень, які були б вигідними для неї, а, отже, і для власної пастви. У цьому плані УПЦ, безперечно, елемент громадянського суспільства.

Однак, виходячи із характеру стосунків церкви і держави в сучасній Україні і зважаючи на історичний досвід співіснування церкви і держави в часи Російської імперії, виникає резонне запитання, чи можливий варіант, коли, добившись від держави необхідного, церква перестане опонувати владі і перетвориться на інструмент впливу держави на суспільство, тобто стане в опозицію до громадянського суспільства? Чи можливий союз влади і церкви всупереч інтересам усього суспільства, чи можливий той варіант, коли окрема конфесія, добившись привілеїв для власної пастви, діятиме всупереч інтересам решти віруючих або невіруючих громадян?

Для того, щоб дати відповідь на ці запитання, необхідно спочатку з'ясувати, чи є межа претензій церкви до держави? Чи можлива ситуація, коли церква буде повністю задоволена політикою держави, яка задовольнить усі побажання церкви? У найближчій перспективі, мабуть, що ні. А, отже, церква й надалі гостро ставитиме питання про сприяння держави її суспільному служінню через надання їй особливих повноважень, які б забезпечили її вплив на духовний, моральний та культурний поступ суспільства.

Перспективи обраної теми полягають у необхідності дослідження діяльності церкви як важливої складової громадянського суспільства, спрямованої на досягнення її серйозного впливу на різні сфери суспільного життя, що передбачає, окрім усього іншого, й обмеження впливу на ці сфери з боку держави. Важливим полем діяльності у цьому плані є освітньо-виховна система, армія, пенітенціарні заклади, сфера культури та соціального захисту населення тощо. Дослідженню цієї проблематики, маємо надію, будуть присвячені наші наступні роботи.

#### Література:

1. **Рибальченко Гавриил** (игумен). О церковном отношении к властям и политическим акциям // Вісник прес-служби УПЦ. – 2002. – грудень. – № 15
2. **Володимир**. Митрополит. Церква намагається, щоб духом християнства були охоплені і верховні органи нашої влади, і наш народ // Вісник прес-служби



УПЦ. – 2002. – липень. - №10

3. Звернення Архієрейського собору УПЦ до Президента України // Православна газета. – 2000. – серпень. - №4

4. Заява Архієрейського собору УПЦ // Там само.

5. Звернення Архієрейського собору УПЦ до Святійшого Варфоломія, Патріарха Константинопольського // Там само.

6. Звернення Блаженнішого Володимира, митрополита Київського і всієї України до українського народу у зв'язку з трагедією, яка сталася 27 липня 2002 р. на Скнилівському льотному полі у м.Львові // Вісник прес-служби УПЦ. – 2002. – вересень. – № 12.

**7. Августин**, архієпископ Львівський і Галицький УПЦ. Церква і держава на шляху до рівноправних взаємин. // Вісник прес-служби УПЦ. – 2002. – грудень. – № 15

8. Звернення №955 Володимира, Митрополита до Голови Верховної Ради Литвина В.М. // Там само. – 2002. – жовтень. – № 13

9. Звернення №1803 Володимира, Митрополита до Голови Верховної Ради, керівників депутатських фракцій і груп, народних депутатів.// Там само. – листопад. – №14.

**10. Бондаренко В.** Не делайте из Госкомрелигий темную лошадку, которая занимается неизвестно чем. // Там само.

**11. Коваленко Георгий**, протоиерей. Кесарево Богу. // Там само.- 2002. – жовтень. – №13.

12. **Симоненко П.** Харьковский собор – это исторический факт, и к нему нужно относиться с глубочайшим уважением. // Вісник прес-служби УПЦ. – 2002. – Липень – №10.